

УДК: 328.1

Ю.В. ЛОМЖЕЦЬ

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНІ

Ломжець Юлія Вікторівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв)

Розглядаються природа, функціональні особливості парламентаризму як соціально-політичного інституту, аналізуються основні напрямки діяльності парламенту України, шляхом аналізу його функцій і структурних елементів. Особлива увага приділяється розгляду проблемних аспектів діяльності Верховної Ради України.

Ключові слова: парламентаризм, парламент, розподіл влади, форма правління, партія, фракція.

Рассматриваются природа, функциональные особенности парламентаризма как социально-политического института, анализируются основные направления деятельности парламента Украины, путем анализа его функций и структурных элементов. Особое внимание уделяется рассмотрению проблемных аспектов деятельности Верховной Рады Украины.

Ключевые слова: парламентаризм, парламент, разделение властей, форма правления, партия, фракция.

In given article is considered nature, functional particularities of parliamentarianism yak social-political institute, are analyzed main trends to activity of the parliament of Ukraine, by analysis his function and structured element.

Keywords: parliamentarism, parliament, separation of powers, polity, party, fraction.

© Ю.В. Ломжець, 2013

Постановка проблеми. Внаслідок внесення змін до Конституції в 2004 р. та їх скасуванням в 2010 р., перед Україною постала необхідність оновлення законодавчого регулювання діяльності Верховної Ради України.

Головним аспектом щодо здійснення конституційних змін є наявність ментальної схильності української нації до формування парламенту та наявність глибоких історичних коренів вітчизняного парламентаризму. Тому доцільність відповідних змін обумовлена не тільки сучасністю, але є також законодавчим продовженням демократичних парламентських традицій.

В Україні, у зв'язку з втратою державності на початку ХХ століття, парламентаризм не мав можливості сталого розвитку. Але й до того періоду державності часто змінювалися тривалим гнітом залежності, який все ж не міг повністю зруйнувати прагнення еліти до створення своєї держави.

Україна мала трьохсолітню державність за часів Русі, десятирічну державність за часів Козацької республіки, двадцятирічну напівдержавність у складі Російської імперії до знищення гетьманату, п'ятирічну державність за часів революційної доби і сімдесятирічну напівдержавність у складі СРСР. Однак ідеї, що склали історичну основу парламентаризму і ґрунтувалися на творах Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є та інших філософів і політологів, часто підхоплювалися українськими передовими мислителями і громадськими діячами. Цей процес був започаткований розробниками «Руської правди» і продовжений тамним товариством «Слов'янський союз», Кирило-Мефодіївським братством, декабристами, розробниками конституцій федеральної держави, а також авторами конституцій, в яких сучасні ідеї парламентаризму знайшли якнайповніше відображення – М. Драгомановим, М. Міхновським, М. Грушевським [1, с. 5].

Дійсно, політична реформа, яка відбувається в Україні, ще не є завершеною, а тому вести мову про її результати ще зарано. Безумовно, потребують подальшого вдосконалення й Конституція України та законодавча база. Тобто, сучасний вектор розвитку політичної системи потребує уточнення та виваженості, а на ці дії потрібен не тільки час, а й зміна політико-культурних традицій українського народу. Потрібно змінити відношення українського народу до ролі державної влади в суспільстві, а саме: українці повинні усвідомити той факт, що державні інститути утворюються лише тоді, коли в них виникає нагальна потреба, і їх головне завдання в тому, щоб полегшити життя народу. І цей аспект є найбільш проблемним. Українці, як народ, як нація, сприймають державні інститути досить негативно, відсутня довіра до цих інститутів і, відповідно, ці інститути не можуть бути повністю легітимними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі становлення, розвитку інституту парламентаризму торкалися багато західних науковців: Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локк, А. Гамільтон, Д. Медісон, Дж. Джей, Дж. Сартрі, Дж. Коуклі, М. Дюверже, М. Вебер, Дж. Міль, Д. Ослон, В. Цепл, Д. Франклін Ю. Хабермас. Серед російських дослідників даного феномена можна відзначити М. Ентіна, Л.А. Шарніну, В.Є. Чиркіна, К.Н. Соколова, В.В. Маклакова, А.Д. Керимова, О.Н. Булакова.

Різні аспекти функціонування парламентаризму в Україні та світі досліджують сучасні вітчизняні вчені: П.П. Шляхтун, В.М. Шаповал, П.Кислий, В.С. Журавський, А.З. Георгіца, О.М. Бандурка, Ю.Д. Древаль, Г. Федоренко, В.Смолий, В. Ричка, О.В. Скребець, Л.І. Павлова Л.Т. Кривенко, В.А. Звіркowska.

Мета дослідження – розглянути основні етапи становлення інституту парламентаризму в незалежній Україні, дослідити його вплив на фор-

мування інших державних інститутів, виявити основні напрямки розвитку парламенту в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні однією з проблем функціонування інституту парламентаризму в Україні є певна невизначеність форми правління та розподілу повноважень між гілками влади. Деякі науковці вважають, що для України найбільш ефективним є республіка з домінацією президентської влади. Президент має бути головою виконавчої влади і нести відповідальність за все, що відбувається в державі. На думку цих учених, така форма політичної влади ніяк не суперечить особистим правам і свободам громадян, адже саме вони будуть обирати Президента і будуть чітко бачити ту людину, яка буде відповідати за дії, що відбуваються в державі. Крім того, ці вчені вважають, що парламентаризм в Україні може призвести до охлократії, яка призведе до тиранії. Ідея президентської республіки не суперечить інституту парламенту, мова йде про те, щоб парламент не перебрив на себе повноважень Президента. Парламент має контролювати діяльність виконавчої влади, але не формувати її [2, с. 20].

Відповідно до такої позиції, коли виконавчу владу формує парламент, виникає можливість узурпації влади і відбувається концентрація всієї влади в руках однієї політичної сили. Роль парламентської опозиції навряд чи є достатньою, аби контролювати виконавчу владу. Тобто, парламентська коаліція стає фактично одним цілим з урядом і не зацікавлена ні в його критиці, ні в його контролі. А опозиція не має реальних важелів впливу на цю парламентсько-урядову корпорацію. У випадку президентського правління, яке пропонують автори даного підходу, виконавча і законодавча гілки влади залишаються незалежними, функція першої полягає в управлінні державою, функція другої полягає у контролі за цим процесом.

Існує ще один важливий аспект, який необхідний для розгляду інституту парламентаризму в Україні, – це конституційний розвиток. Саме конституція країни відображає, чи дотримується країна демократичних принципів чи авторитарних і чи є держава правовою. В Україні парламент нині відіграє особливу роль у зв'язку з необхідністю створення законодавчої бази для нового суспільства.

Наприкінці 1980-х років Р. Дарендорф на основі досліджень саме перехідних процесів побудував шкалу переходу від тоталітарного до демократичного суспільства, за якою держава, нація, повинні вирішити три основні питання, або, як він це назвав, – три періоди часу. Перший період – це час правника, час юриста, тобто вироблення правових засад майбутнього демократичного суспільства. І цей період має тривати щонайменше півроку і більше. Другий період – це час економіста, закладення економічних основ для нового суспільства; максимальний термін для цього періоду – 6 років. Третій період – це час громадянина, формування вже власне громадянського суспільства, тобто формування в особистості, в громадянах саме тих рис, без яких абсолютно неможливе існування демократичного суспільства. Часовий проміжок для цього

періоду він визначив у 60 років.

Українське суспільство вже пройшло перший етап свого становлення в якості громадянського. І тут слід відзначити, що однією з проблем, що перешкоджає розвитку парламентаризму в Україні, є відсутність сталих традицій парламентаризму. Крім цього, є проблеми, пов'язані з кризовими явищами практично в усіх сферах життя. Спроби виправити проблеми лише в одній із цих сфер приводять до викривлень або перекосів в інших сферах життєдіяльності суспільства. Тому Верховна Рада змушена постійно вносити зміни до великої кількості законів, які були прийняті за останні роки, або, загалом, змінювати концепцію законів. Аналіз діяльності Верховної Ради показує, що Верховна Рада ще не стала справжнім парламентом у найвищому розумінні цього слова, тобто інституцією, яка була б незалежною і здійснювала свою діяльність у найкращих традиціях народовладдя, законотворчості на благо розвитку всього суспільства.

Так, Верховна Рада України I та частково II скликань діяли в умовах всевладдя рад. Парламент, окрім традиційних представницької та законодавчої функцій, фактично здійснював виконавчі повноваження, зосереджуючи в своїх руках усю повноту влади в країні, водночас не несучи відповідальності за стан справ в країні [3, с. 39].

ВРУ III та IV скликань працювала в умовах системного тиску з боку інституту президента. Представницькі функції парламенту були суттєво викривлені шляхом застосування адмінресурсу в мажоритарних округах та тиску на депутатський корпус. Президент діяв в умовах обмеженого законодавчого поля, штучно накладаючи вето на конституційні закони, привласнюючи собі функції і норми, що знаходились поза конституційним полем. Парламент був позбавлений можливостей впливу на кадровий склад Кабміну. Відтак законодавча діяльність парламенту носила несистемний характер, не завжди отримувала відповідне фінансове підґрунтя з боку уряду. Парламент III (1998-2002 рр.), а особливо IV скликання (2002-2006 рр.) головним своїм завданням вбачав протистояння авторитарним антиконституційним тенденціям з боку інституту президентства. Конституційні зміни напередодні другого туру президентських виборів 2004 року вивели парламент зі стану облоги, посиливши його функції та роль у системі врядування в країні.

Проведення виборів на пропорційній основі фактично унеможливило застосування адмінресурсу з метою викривлення волевиявлення виборців. Прив'язка парламенту до формування уряду забезпечила впровадження зв'язки «прийнятий законопроект – його реалізація урядом – несення колективної відповідальності». Ухвалені законопроекти, а також солідарна відповідальність парламентської коаліції з урядом мали сприяти формуванню системного законодавчого поля та подоланню законодавчого хаосу в стінах парламенту [4, с. 9].

На той час були сформувані досить виважені умови для функціонування парламентаризму в Україні: адекватне, результатам волевиявлення, представництво виборців та раціональна за-

конодавча діяльність. Розклад політичних сил у державі водночас творив практично ідеальну систему стримувань і противаг. З одного боку, парламентська коаліція, яка вперше в історії України самостійно сформувала уряд, мала можливість реалізовувати свої передвиборчі обіцянки. З іншого – парламентська опозиція, яка мала за собою надійний тил у вигляді інституту президентства, отримувала реальні механізми противаг і контролю за діями парламентської коаліції та уряду.

Але правильні теоретичні основи роботи Верховної Ради України V скликання не спрацювали. Рада не стала повноцінним ефективним вищим представницьким та законодавчим органом країни. Більше того, замість адекватного представництва волевиявлення виборців, їхніх політичних поглядів та соціально-економічних інтересів суспільство отримало представництво великих фінансово-політичних груп на чолі з харизматичними лідерами та відсутністю реальних програм розвитку.

Роль Верховної Ради України після скасування конституційної реформи 2010 р. і парламентських виборів 2012 р. ще не є до кінця визначеною. Тому суспільство й досі спостерігає девальвацію механізмів парламентаризму, тобто дискусивної демократії, критичне зменшення ролі народного депутата України як носія і виразника волі виборців, представника їхніх інтересів та фахівця-законодавця. Рішення Конституційного Суду від 30.10.2010 р. внесло одразу декілька нововведень у систему влади: по-перше, була відроджена конституція 1996 року, по-друге, конституція була змінена Конституційним Судом напряму, без потреби схвалення відповідних змін 300 депутатами у Верховній Раді. Частково рішення Конституційного Суду можна розглядати як юридичне затвердження існуючої де-факто системи влади в Україні. Але воно є більш суттєвим, оскільки це рішення підсилює самостійність президента при розподілі сил між ключовими групами, які підтримують його, а також зробило його більш незалежним від Верховної Ради та власне показало вплив президента на Конституційний Суд. Це рішення репрезентує подальшу консолідацію його інституційної та персональної влади, яка стрімко зростає починаючи з лютого 2010 року.

Крім того, відбувається нівелювання статусу народного обранця, який, передусім, через зміну виборчої системи втратив представницькі функції. Парламентарі-списочники, хоча і номінально закріплюються за певними територіальними групами виборців чи фаховими комітетськими напрямками, реально виконують функцію легалізаторів рішень керівництва фракцій.

Як показала практика, пропорційна виборча система із закритими списками призвела до звуження суспільного представництва у парламенті. Перехід до виключно пропорційної системи ліквідував принцип територіального представництва. Як результат – у парламенті V скликання понад 40 % територіальних громад не були репрезентовані у вищому законодавчому та місцевих представницьких органах влади. Крім того, кулуарний характер формування партійних списків та неможливість суспільства вплинути на вибір не лише пар-

тії, але й порядку розміщення її кандидатів, призвів до того, що головним критерієм потрапляння до списку стали не політичні чи фахові здібності кандидата, а фінансовий внесок.

Дійсно, це все обумовило необхідність проведення політичної реформи з метою скорочення трансформаційного періоду української політичної системи, оптимізації парламентської діяльності і недопущення розпаду Української держави. Реалізація її положень надасть можливість сформованому за змішаною виборчою системою парламенту, як політичному інституту більш чутливому до соціальних вимог, керувати економічною лінією, забезпечуючи стабільність функціонування політичної системи.

Всі ці аспекти, безумовно, впливають на якість роботи Верховної Ради України, зокрема, на якість законодавчого процесу. Відсутність стратегії розвитку законодавства посилюється лобістським спрямуванням діяльності Ради.

На думку О. Скребець, політичній системі України характерний розрив між інтересами парламентарів та інтересами широких мас, що свідчить про невиконання Верховною Радою України як інституційних функцій (артикуляції, агрегації й інтеграції соціальних інтересів), так і спеціальної функції узгодження суспільних інтересів. Дослідниця вважає, що до 2003 року відбулося зміщення акцентів у реалізації політичного курсу з суспільного пріоритету на індивідуальний, корпоративний (залежно від політичного впливу окремих елітних груп і переваги пропрезидентських угруповань). Здійснення Верховною Радою України інструментальних функцій, на думку О. Скребець, ускладнюється недоліками виборчого механізму, відсутністю стійкої партійної системи, нездатністю формування парламентської більшості народних обранців, особливостями мобілізованого типу політичної участі українського населення. Характерними ознаками функціонування Верховної Ради України, на думку О. Скребець, стали: відсутність механізмів зворотного зв'язку з виборцями; перекручування або ігнорування волі виборців; клановий характер структури парламенту; конкуренція і протистояння представників парламентської і президентської влади. Важко не погодитись з цитованим автором у тому, що розвиток парламентаризму неможливий без становлення повноцінної партійної системи і розвитку громадянських почуттів у населення, для чого необхідне створення адекватної сучасним умовам системи групових та індивідуальних орієнтацій, напрямків суспільного розвитку [5, с. 165].

Важливим аспектом діяльності парламенту в Україні є дискусія навколо питання введення двопалатного парламенту. Ця ідея не є новою, вона обговорюється ще з 1992 року. Прихильники двопалатного парламенту вважають, що введення двопалатної структури парламенту зможе найповніше забезпечити врахування та узгодженість на парламентському рівні загальнодержавних і самоврядних регіональних інтересів.

За цей час було представлено багато проектів конституції з двопалатним парламентом, один з

яких було винесено на всенародне обговорення. 16 квітня 2000 р. було проведено референдум, на якому про необхідність формування двопалатного парламенту в країні тоді висловилося близько 82 %.

Не менш суворим випробуванням для вітчизняного парламентаризму стала й конституційно-правова реформа 2004-2008 рр., зміст якої передбачав перехід України до парламентсько-президентської форми правління, підвищення ролі й авторитету національного парламенту в державі та політично структурованому громадянському суспільстві країни. На жаль, перманентна політико-правова криза останніх років не сприяла задоволенню високих запитів сучасного суспільства й здійсненню належного законодавчого забезпечення новітніх державотворчих процесів в Україні.

Ідеї двопалатного парламенту отримали нове дихання. На підтримку змін до Конституції стали провідні фахівці з різних галузей, діючі та колишні державні діячі. Незважаючи на досить тривалий період обговорення цього важливого аспекту діяльності парламенту в Україні, можна говорити, що й досі не була проведена повноцінна робота щодо реформування парламенту. В сучасних умовах дієвою могла б стати модель двопалатності, за якої нижня палата парламенту приймає закони, а верхня палата їх схвалює, що в цілому мало надати ефективності процесу державотворення. Це обумовлено тим, що, по-перше, наявність нижньої палати не дає змоги зашкодити суспільному інтересу під час прийняття нових правил і норм, а, по-друге, верхня палата спрямовує їх на досягнення стратегічних цілей без погіршення існуючого стану суспільства.

Цікавою є думка з цього приводу Др. С. Вітмор, яка досліджувала діяльність Верховної Ради України. Вона вважає, що жодний з аргументів за введення двопалатного парламенту в Україні не є переконливим. З її точки зору, введення двопалатності призведе лише до збільшення можливостей для накладання вето у процесі прийняття рішень, а також до збільшення кількості державних чиновників (виборних або ж інших) з відповідними претензіями щодо імунітету та пільг.

Щодо загальної характеристики діяльності Верховної Ради України, то Др. С. Вітмор відзначає, що в порівнянні нинішньої роботи Верховної Ради з тією, яка мала місце у ранніх 90-х, то можна говорити про певний інституційний розвиток. Наприклад, це стосується інфраструктури комітетів та фракцій, а також самого законодавчого процесу. Але разом з тим у кожній сфері діяльності парламенту є ще багато завдань, які треба виконати для того, щоб можна було говорити про дійсно ефективне функціонування Верховної Ради. Серед інших позитивних моментів варто відзначити той факт, що в Україні зараз працює постійно діючий парламент, якого не було ще 23 роки тому. Крім того, ресурси (в тому числі й експертні), на які може спиратися Верховна Рада у своїй роботі, надзвичайно зросли за пострадянський період. Парламентські комітети зараз мають великі професійні секретаріати (на зразок моделі США), хоча й залишаються певні проблеми з рівнем експертного аналізу, а також з нерівномірним навантаженням на

комітети. Прозорість роботи Верховної Ради також значно покращилася, особливо за останні 10 років (можливо, завдяки розвитку електронних технологій та покращенню фінансування). Парламент є, безумовно, найбільш доступною інституцією влади для звичайних громадян. Також вироблена законодавча база та відповідні процедури, хоча й небездоганні, які дозволяють Верховній Раді здійснювати свої конституційні функції. Однак, на жаль, «ефективність» наразі не те слово, яке виникає в уяві, коли ми говоримо про Верховну Раду України.

Цитована дослідниця відзначає найбільш істотні недоліки функціонування Верховної Ради, які водночас є і двома найбільш важко вирішуваними труднощами: це, по-перше, проблема слабких партій й т. зв. «політичного туризму», а, по-друге, недотримання встановлених правил. На перший погляд існує спокуса приписати всю вину за ситуацію нігілістичній культурі сприйняття парламенту, яка існує як наслідок ширшої за своєю суттю невизначеності щодо форми держави в Україні. Іншими словами, внаслідок того, що «питання більш високого порядку» щодо розподілу влади між парламентом, президентом та урядом так і не були до кінця вирішені, інституалізація правил «нижчого порядку» (наприклад, поваги до законотворчого процесу) стала надзвичайно проблемним процесом.

Це пояснення має певну привабливість, але разом з тим, інші пострадянські парламенти, які зростали у більш чітких та стабільних конституційних умовах (наприклад, Росія), також діяли як за правилами, так і поза ними (у рівній мірі), а це означає, що означений феномен є більш глибоким, ніж проблема визначення правил вищого порядку. Депутати (так само, як і інші політичні актори в Україні) не мають достатньо стимулів для того, щоб діяти чітко за офіційними правилами, в той час як значно більшого можна досягнути неформальними методами. Так чи інакше, але всі депутати (та інші актори) порушували правила, й це вже стало нормою роботи парламенту.

Широко поширеною практикою стало акцентування уваги на таких проступках, якщо те чи інше прийняте рішення суперечить чийсь інтересам й потрібно поставити під сумнів його легітимність. Глибинна суть проблеми – недовіра: жодна з груп неготова відмовитись від переваг, які надає порушення правил, без гарантій того, що від таких переваг відмовляться і всі інші. Тому цього й не відбувається, що, в результаті, приносить збитки всім. Слабкі партії – друга головна проблема в Україні, тому що лише через партії можуть бути встановлені чіткі зв'язки представництва та відповідальності. Крім того, партії можуть забезпечувати базу для стабільної та ефективної роботи уряду й пропонувати політичні альтернативи для виборців.

У Верховній Раді слабкість партій найбільш яскраво проявляється у явищі т. зв. «політичного туризму», який викликаний, поміж іншого, недостатнім розподілом бізнесу та влади. Депутати нерідко є підприємцями, які бачать у партіях лише засоби отримання депутатського мандата, що забезпечує як імунітет, так і можливості лобювання та

захисту бізнес-інтересів. Як наслідок, лояльність до партії, від якої вони були обрані в парламент, у таких депутатів дуже обмежена. Природно, що депутатам-підприємцям дуже проблемно знаходитися в опозиції до влади, й це впливає на їх голосування та партійну лояльність (незалежно від того, чи прописав проблемно знаходитися в опозиції до влади, й це впливає на їх голосування та партійну лояльність (незалежно від того, чи прописаний у конституції «імперативний мандат») [6, с. 55].

Крім вказаних дисфункцій, слід також враховувати особливості правової бази, яка регулює діяльність Верховної Ради, адже хоча й існує широко поширена практика порушень, встановлені правила все ж не завжди не дотримуються, й нерідко вчинки депутатів відповідають встановленим правилам. А це означає, що парламентська реформа може вирішити деякі проблеми у роботі Верховної Ради, особливо в сфері її законодавчої та контрольної функцій.

Висновки. В умовах, коли парламент перетворився в орган колективної безвідповідальності, потрібно посилювати механізми контролю за парламентом і політикумом. Який шлях вибере Україна в подальшому розвитку в друге десятиліття ХХІ ст. – президентську модель правління чи парламентську в боротьбі за подолання дуалізму виконавчої влади, важко передбачити, але, головне, щоб не були остаточно зруйновані механізми парламента-

ризму в Україні. Необхідно, щоб парламент і далі залишався відкритим дискурсивним форумом конкуренції політичних еліт, ідей та стратегій розвитку.

На новому етапі парламенту України необхідно переглянути сутність свого призначення. Внутрішній потенціал парламентаризму ще не цілком розвинений в Україні. Йдеться, насамперед, про його роль в інтеграції населення і управлінських прошарків у загальну мережу правил і звичок, консолідації суспільства, врегулювання конфліктів між політичними акторами, зміцнення політичних систем за допомогою мобілізації населення на підтримку нових інститутів. Для цього необхідно дуже багато зробити у напрямі формування в суспільстві політичної культури, щоб населення ставилося до представницьких органів з довірою та розуміло свою відповідальність за якість влади.

Тобто, на макрорівні необхідним є вдосконалення всієї політичної системи, підготовка всіх її інститутів до парламентаризму. Завершитися цей процес має становленням парламенту для його адекватного сприйняття самою системою. Зміни мають відбутися в суспільній підсвідомості, політичній і правовій культурі суспільства, коли населення за всіма недоліками парламентаризму усвідомлюватиме необхідність його функціонування в політичній системі як найважливішого каналу впливу на дії влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду / П. Кислий. – К.: Абрис, 2000. – 414 с.
2. Кривенко Л. Конституційна модель Верховної Ради. Повернення до майбутнього / Л. Кривенко // Віче. – 2002. – №10. – С. 17-23.
3. Кривенко Л.Т. Необхідно модернізувати конституційне визначення Верховної Ради України / Л.Т. Кривенко // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2003. – № 4 (35). – С. 37-51.
4. Алефіренко В.С. З досвіду державотворення в Україні за роки незалежності: проблеми і перспективи / В.С. Алефіренко, С.Г. Руденко // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнар. наук. конф., 17-18 травня 2002 р. – Луганськ, 2002. – С. 7-11.
5. Скребец О.В. Реформа избирательной системы и развитие парламентаризма в Украине / О.В. Скребец // Вестник СевГТУ: Сборник научных трудов. * Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2002. * Вып. 42. – С. 161-168.
6. Вітмор Др. С. Українська держава має шанс (але не гарантію) залишитися більш відкритою та відповідальною щодо потреб громадян, ніж Росія / Др. С. Вітмор // Часопис ПАРЛАМЕНТ. – 2010. – № 3. – С. 53-56.